यादवजातिको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

(गोलबजार न.पा-८ जिल्ला ,सिरहा)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

रामप्रताप रामप्रसाद तामाङ्ग जनता बहुमुखी क्याम्पस

तह दोस्रो वर्षको समाजशास्त्र विषयको

प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

सुनिलकुमार यादव

रोल नं. : ४३५००१३/२०७१

त्रि.वि.दर्ता नं. : ६-२-४३५-७३-२००७

समाजशास्त्र विभाग

श्री रामप्रताप रामप्रसाद तामाङ्ग जनता बहुमुखी क्याम्पस

गोलबजार,सिरहा

२०७५

प्रतिबद्धता-पत्र

म यो प्रतिबधता व्यक्त गर्दछु । यो शोधपत्र अन्य कुनै शोधपत्रको जस्ताको त्यस्तै नक्कल गरिएको होइन र अन्य शैक्षिक उपाधिको लागि हुबहु प्रयोग गर्ने छैन । जस्ताको त्यस्तै यस शोधपत्रलाई कुनै पनि अध्ययनकर्ता वा शोधकर्ताले कुनै नयाँ शोधकार्य उपाधि ग्रहण गर्नको लागि प्रयोग गर्न पाउने छैन ।

....

सुनिल कुमार यादव

शोद्यार्थी

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र विभागद्वारा स्नातकोत्तर तहको समाजशास्त्र द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **सुनिल कुमार यादव**द्वारा तयार पारिएको **यादव जातिको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययनगोलबजार नगरपालिका वडा नं.८ जिल्ला सिरहाका**यादव जातिको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन नामक शोत्रपत्र मेरो निर्देशन सुपरिवेक्षणमा तयार भएको हो । यो शोधपत्र सम्बन्धी उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि यस क्याम्पसको शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

मिति २०७५।११।१३ — ईश्वर स्याङ्गवा

२०१९।०२।२५ — शोध निर्देशक

विषय : <u>मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति</u>

यस क्याम्पसमा मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मूल विषय समाजशास्त्र लिई अध्ययनरत छात्र **सुनिल कुमार यादव** द्वारा लिखित **यादव जातिको सामाजिक साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययनगोलबजार नगरपालिका वडा नं.८ जिल्ला सिरहा** शिर्षकको शोधपत्र समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उपयुक्त ठहरिएकाले मूल्याङ्कन समिति द्वारा स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क.सं	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	श्री किशोर कुमार साह रा.रा.ता.ज.ब.क्याम्पस,गोलबजार	क्याम्पस प्रमुख/अध्यक्ष	…………
२.	श्री ईश्वर स्याङ्वा रा.रा.ता.ज.ब.क्याम्पस,गोलबजार	शोध निर्देशक	…………
३.	डा.सुशील कुमार यादव (सह.प्रा.) रा.रा.ब.क्याम्पस,जनकपुर	बाह्य परिक्षक	…………

मिति:२०७५।१२।१५

२०१९।०३।२९

कृतज्ञता-ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र विभाग स्नातकोत्तर तहको मूल विषय समाजशास्त्रको द्वितीय आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि यो शोध पत्र तयार गरिएको हो । यो शोत्रपत्र तयार गर्ने क्रममा मैले यस गोलबजार नगरपालिका वडा नं. ८ अन्तर्गतका स्थानीय यादव समुदायले एक सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको छु । यस सम्बन्धमा म सर्वप्रथम यो शोत्रपत्र तयार गर्नको लागि सहयोग र सुझाव दिनुहुने समाजशास्त्र विभागका शोध निदेर्शक आदरणीय गुरु श्री ईश्वर स्याङ्वा प्रति हार्दिक कृतज्ञता-ज्ञापनगर्दछु । त्यस्तै रामप्रताप रामप्रसाद तामाङ्जनता बहुमुखी क्याम्पसगोलबजार,सिरहाका क्याम्पस प्रमुख श्री किशोरकुमार साह ज्यू तथा अन्य हौसला र सुझाव दिनु हुने गुरू प्रति हार्दिक अभार प्रकट गर्दछु । मेरो आफन्त शुभ चिन्तक ज्यू ,जसले मलाई उत्प्रेरणा, सहयोग र सदभाव जगाउने काम गर्नु भयो । उहाँहरु प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अर्को उत्तरदाताहरू जसले झर्को नमानी जवाफ दिई सहयोग गर्नु भयो उहाँहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । अमूल्य जीवन सँगै मेरो हरेक कार्यमा प्रोत्साहन , प्रेरणा दिनुहुने पूजनीय बुवा ,आमा , दाजु भाइ , श्रीमती र मेरा साथीहरूमा सधैं आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । कम्प्युटर टाइपिङ्ग तथा प्रिन्टिङ्ग गरी सहयोग गर्ने संयुक्त कम्प्युटर सेन्टर गोलबजार (ग्रामिन हाट) का सर्वजित कुमार सिंह र त्यस्तै गरी विभिन्न लेखकहरु, प्रतिवेदन तयार कर्ताहरु तथा पत्र-पत्रिका सम्पादक ज्यूको सहयोग प्राप्त प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

सुनिल कुमार यादव

शोद्यार्थी

बिषय सूची

	पेज नं.
प्रतिवद्धता	i
शोध निर्देशकको सिफारिस	ii
स्वीकृत पत्र	iii
कृतज्ञता ज्ञापन	iv
विषय सूची	v
तालिका सूची	ix
शोधसार	x
अध्याय एक : परिचय	**१-८**
१.१ अध्ययन पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	५
१.४ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	५
१.५ अध्ययनको महत्व	६
१.६ अध्ययनको सीमा	६
१.७ अध्ययनको संगठन	७

अध्याय दुई : सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा **८-१३**

२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा ८

२.२ अनुभजन्य समीक्षा ९

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा ११

२.३ सैद्धान्तिक मेल १३

अध्याय तीन : अनुसन्धान विधि १५-१९

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा १५

३.२ अध्ययन क्षेत्रको छनौट र औचित्य १५

३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति तथा स्रोतहरु १६

३.४ तथ्याङ्कको समग्रता र नमूना छनौट १६

३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधि तथा उपकरणहरु १६

३.६ प्राथमिक स्रोत १७

३.६.१ अन्तरवार्ता १७

३.६.२ अवलोकन १७

३.६.३ जानकार व्यक्तिहरुसँगको अन्तरवार्ता १८

३.७द्वितीय स्रोत १८

३.८ तथ्याङ्कको विश्वसनीयता र बैधता १९

३.९ नैतिक आचारणको पालना १९

अध्याय चार **२१-६२**

तथ्याङ्क प्रस्तुती तथा विश्लेषण **२१**

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय २१

४.१.१ भौगोलिक परिचय २१

४.१.२ जनसंख्या २२

४.१.३ जातजाति २३

४.२ यादव जातिको सामाजिक स्थिति २४

४.२.१ यादव जातिको जनसंख्या २४

४.२.२ घरको बनावट २७

४.२.३ पारिवारिक बनावट २८

४.२.४ शैक्षिक स्थिति ३०

४.२.५ महिलाहरुको स्थिति ३३

४.२.६ सामाजिक र राजनैतिक चेतना ३४

४.२.७ स्वास्थ्य सरसफाइ र खानेपानी ३६

४.२.८ सामाजिक र आर्थिक परिवर्तन ३८

४.३ यादव जातिको सांस्कृति स्थिति : ३९

४.३.१ संस्कार ४०

४.३.२ जन्म संस्कार ४०

४.३.३ छठियार ४१

४.३.४ मुण्डन ४१

४.३.५ अन्न प्रासान ४१

४.३.६ देखा सुनी ४१

४.३.७ छेका वा रोका ४२

४.३.८ तिलक ४२

४.३.९ विवाह ४३

४.३.१० मृत्यु संस्कार ४४

४.३.११ भाषा,भेषभुषा र रहनसहन ४८

४.३.१२ धर्म ४८

४.३.१३ चाडपर्व ४९

४.३.१४ साँस्कृतिक परिवर्तन ५५

अध्ययाय पाँच ५७- ६८

सारांश, निष्कर्ष र सुझाव ५७

५.१ सारांश ५७

५.२ निष्कर्ष ५८

५.३ सुझावहरु ६१

अन्तर्वार्ता सुची ६३

सन्दर्भ सामग्री सूची ६८

सन्दर्भ सामग्री

तालिका सुची

तालिकाशीर्षक		पेज नं.
४.१	जनसंख्या विवरण	२२
४.२.१	यादवहरु टोल अनुसारको जनसंख्या	२५
४.२.१	उमेर अनुसार यादवसंख्या विवरण	२६
४.२.२	घरको किसिमको बनावट	२७
४.२.३	परिवारीक बनौट	२९
४.२.४	यादव जातिका घरमूलीहरुको शिक्षाको अवस्था	३१
४.२.४	यादव जातिका बालबालिकाहरुको शैक्षिक विवरण	३२
४.२.७	उत्तरदाताको उपचार पद्धति	३७
४.३.९	यादव जातिका घरमुलीको विवाह गर्दा उमेर स्थिति	४४
४.३.१२	यादव जातिले अनुसरण गरेका हिन्दू धर्म विभिन्न पथ अपनाएको विवरण	४८

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र "यादव जातिको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक समाजशास्त्री अध्ययन" शीर्षक अन्तर्गत सिरहा जिल्लाको गोलबजार नगरपालिका वार्ड नं.- ८ क्षेत्रभित्र सीमित रही अध्ययन गरिएको छ । "यादव जातिको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक समाजशास्त्री अध्ययन" मा यादव जातिको उत्पत्ति ,उपनाम र इतिहास,यादव जातिको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक संस्कार,जीवनशैली केलाउने जस्ता उद्देश्य राखेर अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययन गर्ने क्रममा गोलबजार नगरपालिका वार्ड नं. ८मा रहेको १०० घरधुरीलाई उद्देयमुलक नमूनाछनौटको रुपमा लिई त्यसमा महिला २८० र पुरुष ३३१ जनालाई उत्तरदाताको रुपमा छनौट गरिएको छ । अध्ययन धेरै विधिबाट गर्न सकिने भएतापनि स्रोत साधन र समयका कारण अनुसन्धानका अन्तरवार्ता र अवलोकन साधन मात्र यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रमा यादवहरुको सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक जीवनमा पारेका असरका विषयमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै अध्ययनको पृष्ठभूमि समस्याको कथन ,अध्ययनकोउद्देश्य, अनुसन्धात्मक प्रश्नहरु,अध्ययनको महत्व, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको संङगठन जस्ता कुराहरु यहाँ समावेश गरिएको छ ।

सन्दर्भसाहित्यको अन्तर्गत रहेर त्यस क्षेत्रका यादवहरुका लागि भएका सैद्धान्तिक समीक्षा, अनुभवजन्य समीक्षा, अवधाराणात्मक ढाँचा,सैद्धान्तिक मेल यस शोधपत्रमा समेटिएको छ । यसले हालसम्म भएका विभिन्न अध्ययनहरु तथा नीतिगत सन्दर्भमा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरबाट भएका प्रयासहरुमा अध्ययन गरिएको छ ।

अनुसन्धानको क्रममा सङख्यात्मक तथा गुणात्मक तथ्याङ्कहरुको सङ्कलन तथा सङकलन विधि र उपायहरुको साथमा यस अनुसन्धानको ढाँचा, अध्ययन क्षेत्रको छनौट र औचित्य, तथ्याङ्को प्रस्तुती तथा स्रोतहरु, तथ्याङ्को समग्रता र नमूना छनौट ,तथ्याङ्क सङकलनका विधि तथा उपकरणहरु , प्राथमिक स्रोत , अन्तरवार्ता अवलोकन ,जानकार व्यक्तिहरुको अन्तरवार्ता , द्वितिय स्रोत , तथ्याङ्को विश्वासनीयता र वैधता , नैतिक आचरणको पालना आदी पक्षलाई व्याख्या तथा विश्लेषणको बारेमा उल्लेख गरीएको छ । यस अध्ययनमा प्रश्नावली र

अन्तरवार्ताको माध्यमबाट स्थलगत रुपमा अध्ययन क्षेत्रमा नै गई तथ्याङ्कहरु संकलन गरीएको छ । अध्ययन वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक दुवै ढाँचा रहेको छ । त्यसलाई खोजमूलक तरिका अपनाई विभिन्न पत्र पत्रिका ,पुस्तक,एफ.एम. रेडियो जस्ता सामग्रीहरुको आधारमा अन्वेशषणत्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएका छन् । नमूना छनौटको लागि १०० घरधुरीका १५-५९ वर्ष उमेर समूहको विभिन्न पेशा व्यवसायमा संलग्न यादवहरुको छनौट भएका छन् ।

परिवर्तन हुने क्रममा यस वडाका यादवहरुमा बच्चालाई पढाउनु पर्छ भन्ने जनचेतना भएको देखिन्छ ।सक्नेले निजी र नसक्नेले सरकारी स्कुलमा पढाउने थालेका छन् भने उ.मा.वि. र क्याम्पसमा चाहिँ विद्यार्थी समान्य रहेका तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गर्ने सन्दर्भमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय, भौगोलिक परिचय,जनसङख्या , जातजाति, यादव जातिको सामाजिक स्थिति , यादव जातिको जनसङख्या , घरको बनाबट परिवारको बनाबट , शैक्षिक स्थिति , सामाजिक र राजनैतिक चेतना ,स्वास्थ्य सरसफाई र खानेपानी , सामाजिक र आर्थिक परिवर्तन ,यादव जातिको सांस्कृतिक स्थिति , संस्कार ,जन्मसंस्कार , छठियार,मुण्डन,अन्नप्राशन , देखासुनी,छेका वा रोका , तिलक,विवाह , मृत्युसंस्कार , भाषा भेषभूषा र रहनसहन ,धर्म, चाडपर्व र सांस्कृतिक परिवर्तन आदि रहेको तथ्यहरुलाई यहाँ विश्लेषण प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । यसले उक्त क्षेत्रका यथार्थतालाई जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गर्ने गरिएको छ ।

निष्कर्षको रुपमा अनुसन्धानको सारांश,निष्कर्ष र सुझावहरु जस्ता कुराहरुलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनले यादवहरुले सामाजिक , सांस्कृतिक तथा आर्थिक रुपमा भोग्नु परेका समस्या र कठिनाइहरु यथावत रहेको अध्ययनले देखाएको छ । धर्म सांस्कृतिक , चाडपर्व,रितिरिवाज , चालचलन ,पेशा,रोजगारहरु जस्ता विषयमा यादवहरुको स्थिति यस शोधपत्रमा उल्लेख गरिएको छ ।